

Jelena JUVAN*, Ljubica JELUŠIČ**

IZVIRNI
ZNANSTVENI
ČLANEK

VOJAŠKE DRUŽINE NA STIČIŠČU ZAHTEV MED DRUŽINO IN VOJAŠKO ORGANIZACIJO

Povzetek: Vojaške družine oz. družine pripadnikov oboroženih sil predstavljajo posebno skupino, ki zaradi specifičnosti načina življenja, v katerem so se znašle, potrebujejo tudi posebno raziskovalno pozornost in institucionalno podporo. Članek predstavlja glavne značilnosti življenj vojaških družin ter vire stresa družinskih članov pripadnikov oboroženih sil. Družine teh pripadnikov so bile dolgo časa zapostavljene in šele v drugi polovici dvajsetega stoletja se je začel spreminjati odnos vojaške organizacije do teh družin. Raziskave so potrdile pomen in močan vpliv družinskega dejavnika na pripravljenost posameznega pripadnika oboroženih sil, pa tudi na pripravljenost enote, kateri pripada. Vpliv družine na pripadnikovo zadovoljstvo z vojaško službo, kot tudi na njegove načrte glede nadaljevanja vojaške kariere, je znano dejstvo. Članek opozarja tudi na probleme družin pripadnikov Slovenske vojske (SV), ki do nedavna niso bile deležne večje raziskovalne pozornosti in še vedno predstavljajo neznanko v odnosu med pripadnikom SV in samo SV. Sklepni del članka temelji na prvih empiričnih spoznanjih glede stališč in pričakovanj samih družin pripadnikov SV.

Ključni pojmi: družina, vojaška organizacija, oborožene sile, vojaške družine, pohlepne institucije, programi družinske podpore, Slovenska vojska.

551

Vojaške družine živijo življenje, ki ga ni mogoče primerjati z življenjem večine drugih socialnih skupin. Na svoji vsakodnevni poti se srečujejo s številnimi problemi, ki so posledica vojaškega načina življenja in s katerimi se »navadni« civilisti verjetno nikoli ne bodo soočili. Splošno prepričanje, da je življenje vojaških družin bolj stresno od življenja civilnih družin, so potrdile tudi raziskave. Tudi same vojaške družine zaznavajo svoj način življenja kot

* Jelena Juvan, univ. dipl. politologinja, mlada raziskovalka na Fakulteti za družbene vede, Univerza v Ljubljani.

** Dr. Ljubica Jelušič, redna profesorica na Fakulteti za družbene vede, Univerza v Ljubljani.

Avtorici se zahvaljujeta recenzentoma za tehtne in pomembne pripombe ter popravke.

stresen. Zaradi specifičnosti vojaškega poklica se ne samo pripadnik oboroženih sil, ampak tudi njegovi družinski člani lahko znajdejo v specifičnih okoliščinah. Služba v vojski je dejansko »družinska zadeva« (Marriot, 1993: 18).

Pri preučevanju obravnavane tematike, ki poteka v okviru Obramboslovnega raziskovalnega centra (ORC) na Fakulteti za družbene vede in iz katere je del ugotovitev, objavljenih tudi v tem tekstu, je bilo uporabljenih več družboslovnih metod. Pri opisu značilnosti družine in vojaške organizacije, značilnosti vojaške profesije in vojaškega načina življenja smo se oprli predvsem na deskriptivno metodo. Sekundarno analizo empiričnih podatkov smo uporabili za ugotavljanje stališč in mnenj pripadnikov SV glede njihovega usklajevanja službenih in družinskih obveznosti ter glede njihovih pričakovanj o organizaciji skrbi za družine s strani SV. Uporabljeni so bili tudi empirični podatki nekaterih raziskav, ki so bile v preteklosti opravljene na ORC in se deloma nanašajo tudi na usklajevanje delovnih in družinskih obveznosti v vojaški organizaciji.¹ V sklepnem delu tega prispevka objavljamo rezultate raziskave, opravljene s pomočjo strukturiranega intervjuja², s katerim so bila pridobljena mnenja in stališča partneric oz. družin pripadnikov SV glede usklajevanja družinskih in službenih obveznosti.

Odnos med vojaško organizacijo in družinami njenih pripadnikov

Kadar govorimo o odnosu med vojaško organizacijo in družinami njenih pripadnikov, moramo upoštevati tako način delovanja, zahteve in pričakovanja same organizacije kot tudi način delovanja, zahteve in pričakovanja samih družin. Dejansko gre za obojestranski odnos, v katerem se noben izmed partnerjev ne sme počutiti zapostavljenega ali podrejenega, če hočemo doseči učinkovito delovanje obeh. Vojska in družina se morata naučiti »sobivanja«, da bi se izognili konfliktu, ki nikakor ne more koristiti ne eni ne drugi instituciji. Odnos med tema dvema organizacijama je mogoče opazovati iz več zornih kotov: iz vidika tradicionalne delitve dela med spoloma, iz vidika »ženske« družine in »moške« vojaške organizacije, saj vemo, da vojaška organizacija velja za »eno od ekstremnih moških trdnjav« (Jogan, 2001: 71), ali pa kot odnos med javnim in zasebnim sektorjem družbe.

Odnos med vojaško organizacijo in družinami njenih pripadnikov se je

¹ Poudarki izhajajo iz raziskave *Človeški dejavnik v vojaškem sistemu, ki je v obdobju 2004–2006 potekala na podlagi Ciljnega raziskovalnega programa »Znanje za varnost in mir«, vodila pa jo je dr. Ljubica Jelušič. V tej raziskavi je vojaške družine proučevala raziskovalna skupina na Znanstvenoraziskovalnem centru Slovenske akademije znanosti in umetnosti (ZRC SAZU) pod vodstvom dr. Majde Černič Istenič, ki je skupaj z dr. Duško Knežević Hočevar opravila pionirsko primerjavo vojaških in civilnih družin v Sloveniji (več o tem v Černič Istenič in Knežević Hočevar, 2006).*

² Intervjuje je opravila Jelena Juvan v letu 2007.

skozi zgodovino razvijal in spreminjal, o povečani pozornosti in skrbi za vojaške družine pa lahko govorimo šele v drugi polovici dvajsetega stoletja. Družine pripadnikov oboroženih sil so bile dolgo časa zapostavljene, prezrte, v nekaterih vojskah tudi prepovedane. Vojakova družina je v preteklosti dolgo časa veljala za problematično institucijo, saj je bila primarnejša vojakova zvestoba vojaški organizaciji (Phang, 2002: 352). Pripadniki oboroženih sil so bili socializirani skladno s filozofijo »služba na prvem mestu«, saj je obstajalo splošno prepričanje, da vojaška služba zahteva številna osebna odrenjanja, vključno z družinskim (Martin in McClure, 2000: 15). Odgovornost za svojo družino pa je lahko v konfliktu s to primarno zvestobo do vojaške organizacije. Različne poklicne armade so v preteklosti sprejele različne ukrepe, s katerimi so poskušale vojakom do določene hierarhične stopnje prepovedati sklepanje zakonskih zvez med opravljanjem vojaške službe. Prevladovali sta mnenji, da je družinsko življenje nemogoče uskladiti z življenjem poklicnega vojaka in da so vojaki z družinami manj učinkoviti pri opravljanju vojaške službe. Tako je bilo npr. pripadnikom vojske Rimskega cesarstva v prvih dveh stoletjih našega štetja prepovedano sklepanje zakonskih zvez, ta pravica jim je bila vrnjena šele z upokojitvijo (Phang, 2002: 352–373). Takšne omejitve pa niso samo stvar davne preteklosti, ampak so bile značilne tudi za zahodne armade od 18. do 20. stoletja. Tako je Stergar (glej 1998) v svoji analizi ljubljanskega častniškega zbora zapisal, da »vojska ni hotela, da bi si njeni mladi člani prehitro ustvarili družine ... nedeljena pozornost poklicnega vojaka pa naj bi bila posvečena le njegovi službi« (Stergar, 1998: 379).

V ZDA v 19. stoletju poroka vojakov res ni bila uradno prepovedana, pa vendar v vojsko niso sprejemali poročenih nabornikov, s čimer so ohranjali predstavo o »podporni bazi samskih moških za vojaško službo« (Albano, 1994: 285). V kopenski vojski ZDA so npr. leta 1939 izdali ukaz, da bodo vsi vpoklicani vojaki, ki se bodo poročili, nemudoma odpuščeni iz vojske (Alt Sowers, 1991: 84). Stališče oboroženih sil ZDA do porok v tem obdobju še najbolj odraža teza: »Če bi vojska hotela, da imaš ženo, bi ti jo dodelila« (Phang, 2002: 353). Ključni preobrat v odnosu do vojaških družin se je v ameriških oboroženih silah po mnenju S. Albano (glej 1994: 289–293) zgodil v šestdesetih letih 20. stoletja. »Razmere so se spremenile z vzponom poklicnih oboroženih sil in s povečanimi naporji ohranjanja velikih in stalnih armad v času hladne vojne« (ibid.). Glede na spremenjene razmere v bistvu ni bilo več smiselno vztrajati na politiki še iz časov pred drugo svetovno vojno, ki je prepovedovala vpoklic poročenih moških. Tako so se tudi oborožene sile začele postopoma »polniti« s poročenimi pripadniki.

Prepričanje o družinah pripadnikov oboroženih sil kot o motečem dejavniku, ki vojaka pri opravljanju njegove vojaške službe lahko ovira, je ponekod navzoče še danes. V enotah nekaterih sodobnih oboroženih sil velja

prepoved sklepanja zakonskih zvez, npr. v francoski Tujski legiji³. Iz ZDA je znan primer generala Carla E. Mundyja, poveljnika ameriške mornariške pehote med letoma 1991 in 1995, ki je z ukazom poskušal uveljaviti prepoved prijave poročenih mož v enote, ki jim je poveljeval, vendar je ta poizkus nalletel na ostro nasprotovanje tako v samem vrhu ameriških oboroženih sil kot tudi širše v ameriški družbi (Rosen in Durand, 1995: 221, Weinstein in Mederer, 1997: 1).

Pomen in vpliv vojaških družin

Vojaške organizacije so se sčasoma začele soočati z vedno večjim problemom populnitve lastnih vrst, pri čemer so prišle do spoznanja, da obstoja družin ne morejo in ne smejo prezreti ter da jim morajo ponuditi določene ugodnosti, če želijo privabljati nove kadre. Poleg pomanjkanja kadra so na to vplivale tudi številne demografske in družbene spremembe tako v širši družbi kot znotraj samih oboroženih sil. Zlasti po koncu druge svetovne vojne so številne raziskave potrdile domneve, da je družina pomemben dejavnik, ki vpliva na delovanje ter pripravljenost posameznika in enote, ter da zadovoljstvo družine bistveno vpliva na odločitev pripadnika glede opustitve ali nadaljevanja vojaške kariere (podobno tudi Bowen, 1989). »Družinsko življenje vpliva na vojakovo opravljanje službe tako v mirnem kot v vojnem času« (Schneider in drugi, 1994: 20). Partnerjevo zadovoljstvo s kakovostjo vojaškega načina življenja je poroštvo partnerjeve podpore vojaški službi (Pittman in Orthner, 1988: 342). Prilagoditev družine vojaškemu načinu življenja in zadovoljstvo družine z načinom, kako jih obravnava vojaška organizacija, bistveno vplivata na samo vojakovo pripravljenost. »Vojak, ki bo zaskrbljen, ker ima njegova družina težave ali/oziroma tudi zaradi tega, ker so njegovi družinski člani nezadovoljni z vojaškim načinom življenja, svojega dela ne bo opravil dovolj dobro in učinkovito« (Segal in Harris, 1993: 3). Ne samo da družinski problemi lahko vplivajo na slabšo pripravljenost vojaka, ampak pri opravljanju bojnih nalog lahko tudi povečajo nevarnost poškodb in smrti, še navajata avtorja. Skrbi glede družinskih težav so lahko vir resnega stresa, lahko ogrozijo vojakovo sposobnost, da v zadostni meri sodeluje pri usposabljanjih ter, kar je tudi najpomembnejše, lahko ovirajo vojaka pri opravljanju njegove naloge v boju (Schneider in Martin, 1994: 24). »Učinki nerazrešenih družinskih problemov imajo lahko potencialno tragične posledice« (Pincus in drugi, 2004), tako na bojišču kot doma. Gledano iz zornega

³ Pripadniki francoske Tujske legije se lahko poročijo samo pod pogojem, da to storijo, ko pridobijo nazaj svojo staro identiteto, kajti v to enoto vstopajo vojaki s spremenjenimi identitetami. Staro identiteto lahko pridobijo po enem letu službe. Poleg tega imajo legionarji še pogoj, da morajo biti v službi sedem let, da se lahko poročijo, medtem ko so podčastniki brez omejitev, razen zgoraj omenjene (French Foreign Legion).

kota poveljnika se zaskrbljenemu vojaku zlahka odvrne pozornost in se težje osredotoči v kritičnih trenutkih na bojišču. Gledano z vidika družine pa lahko nerazrešeni problemi ovirajo opravljanje vsakdanjih družinskih in delovnih obveznosti. Dandeker in drugi (2006: 2) ugotavljajo, da sta zdravje in blagostanje vojaškega osebja ključna za učinkovitost v vojaških operacijah, blagostanje njihovih družin pa je nujni sestavni del tega.

Eno prvih poglobljenih raziskav (ameriških) vojaških družin sta izpeljala M. Segal in Harris leta 1993 (glej Segal in Harris, 1993). Raziskava je med drugim ugotovila, da partnerjeva podpora vojaški osebi, da nadaljuje svojo kariero v oboroženih silah, ključno vpliva na končno odločitev te osebe za izstop iz oboroženih sil ali za nadaljevanje vojaške kariere (podobno tudi Rosen in Durand, 1995). Ostajanje v vojaški službi (*ang.* retention) je negativno povezano z ločitvami od družine zaradi vojaških nalog. Za pripadnike oboroženih sil, ki so dalj časa ločeni od svoje družine, je manj verjetno, da si bodo želeli nadaljevati vojaško službo. Ta njihova namera je pozitivno povezana s pripadnikovo percepcijo kakovosti življenja v vojaški skupnosti (glej Segal in Segal, 1993: 15-19). Spremenljivka z najmočnejšim vplivom na pripravljenost enote je vojakovo zaznavanje stopnje, do katere nadrejeni v njegovi enoti podpira in skrbi za njegovo družino. Zmožnost družine za prilagajanje vojaškemu načinu življenja je odvisna od stopnje, do katere vojska zagotavlja družinam svojih pripadnikov tako uradno kot neuradno podporo. Obstoj skupin in drugih organiziranih aktivnosti za družinsko podporo ima neposredni pozitivni vpliv na pripravljenost enote (glej Segal in Harris, 1993).

Bourg in M. Segal sta v svoji raziskavi potrdila, da odnos partnerja do vojaške službe vpliva na sam proces rekrutiranja, zadrževanje kadra, pa tudi na moralo in zvestobo pripadnikov vojaški organizaciji. Ravno ta zadnja ugotovitev je bila zelo pomembna za nadaljnje proučevanje vojaških družin. Zaznavanje stopnje, do katere vojaška organizacija podpira družine svojih pripadnikov, vpliva na zadovoljstvo družine z vojaškim načinom življenja in tudi na lažje prilagajanje družine ločitvi zaradi udeležbe na vojaški nalogi. Na zadovoljstvo partnerja z vojaškim načinom življenja vpliva zaznavana stopnja vmešavanja vojaške službe v družinske obveznosti. »Dokazi potrjujejo, da na stališča poročenih pripadnikov oboroženih sil do same vojaške organizacije vplivata partnerjevo zadovoljstvo in privrženost, ki pa sta oblikovana pod vplivom zaznave organizacijske podpore družinam, pa tudi stopnje vmešavanja oboroženih sil v potrebe in zahteve družin« (Bourg in Segal, 1999: 637).

Posebnosti socialnega položaja vojaških družin

Zaradi dejstva, da je eden izmed njenih članov pripadnik oboroženih sil, se vojaške družine najdejo v specifičnem položaju. »Oborožene sile so edinstvene v kombinaciji zahtev, ki jih postavljajo tako do svojih pripadnikov kot do njihovih družinskih članov« (Segal in Harris, 1993: 39). Zahteve vojaške organizacije do svojih pripadnikov posredno učinkujejo na življenje njihovih družin, vendar pa vojaška organizacija do družin izvaja tudi bolj neposredne omejitve, skozi normativni pritisk na obnašanje partnerjev in otrok. »Družinski člani neuradno nosijo čin svojega družinskega člana, ki je pripadnik oboroženih sil« (Segal, 1986: 22), ter se od njih pričakuje temu primerno obnašanje (podobno tudi Drummet in drugi, 2003: 279, Schneider in Martin, 1994: 22). M. Segal (1986: 16–22) identificira štiri ključne značilnosti vojaškega načina življenja: velika izpostavljenost nevarnostim (poškodb in smrti); geografska mobilnost; občasne ločitve od družine; bivanje v tujini. M. Segal pri tem opozarja, da kombinirani vzorec zahtev, ki so posledica omejenih značilnosti vojaškega načina življenja, naredi vojaško organizacijo edinstveno v primerjavi z nekaterimi drugimi institucijami; ni nujno, da vsi posamezniki znotraj vojaške organizacije doživijo vse te zahteve hkrati (Segal v Burrell in drugi, 2006: 44). Med značilnosti življenja vojaških družin sodijo še dolgotrajni in nepredvidljivi delavni urniki, pritiski na družine, da se morajo prilagoditi veljavnim standardom obnašanja, in moška narava vojaške organizacije (Burrell in drugi, 2006: 44). Za vojaško organizacijo so značilne moške norme, ki velik pomen pripisujejo učinkovitosti, hierarhiji, prevladi, nadzorovanju čustev in moči. »Te norme pa niso vedno združljive z družinskim življenjem« (Segal in Harris, 1993), zaradi česar je lahko vojaško življenje za družine že samo po sebi problematično.

Nevarnost, da je posameznik pri opravljanju svojega dela lahko ubit ali ranjen, je najbolj očitna zahteva, ki jo do svojih pripadnikov postavlja vojaška organizacija. »Ta zahteva leži že v sami naravi vojaške organizacije« (Burrell in drugi, 2006: 45). Zahteva institucije, ki svoje pripadnike postavlja v takšne nevarnosti, je po mnenju M. Segal verjetno najbolj pohlepna od vseh zahtev (Segal, 1986: 16). Martin in McClure to poimenujeta »koncept neomejene zvestobe«, ki je v vojaški tradiciji globoko vkoreninjen. Gre za to, da se od pripadnikov oboroženih sil lahko »razumsko zahteva, da za svojo domovino žrtvujejo lastna življenja« (Martin in McClure, 2000: 16). Ta nevarnost je nedvomno največja v vojnem času, vendar je stalno navzoča tako v mirovnih operacijah kot tudi pri vsakdanjem delu doma, na usposabljanju, na vojaških vajah ipd. Stres za družine sodelujočih v mirovnih operacijah je bil predmet številnih raziskav (npr. Segal in Harris, 1993).

Oborožene sile lahko periodično selijo svoje pripadnike na nove lokacije bodisi znotraj države bodisi po svetu. Geografska mobilnost se v bistvu pri-

čakuje tako od vojaške osebe kot od članov njegove družine. Družine se s pripadnikom oboroženih sil res ne selijo vedno, pa vendar so te selitve še vedno dokaj pogoste, še posebej za družine častnikov. Pogoste selitve v bistvu od vojaških družin zahtevajo, da se kontinuirano soočajo z reorganizacijo vsakdanjega življenja, pa tudi s kulturnim prilagajanjem tujemu okolju. M. Segal piše, da družine vsaka selitev različno prizadene, odvisno od tega, v katerem življenjskem obdobju se družina nahaja (M. Segal, 1986: 18). Tisti na začetku svoje vojaške kariere imajo najmanj vpliva na to, kam in kdaj se bodo selili. Ravno tako so pri selitvi deležni najmanj institucionalne podpore s strani oboroženih sil. Poleg tega pa ne gre samo za selitev, ampak tudi za posledice selitve, ki zahtevajo prilagajanje novemu okolju. »Količina težav, na katere družina naleti ob selitvi, močno vpliva na splošno prilagoditev in zadovoljstvo družine z vojaškim načinom življenja« (Segal in Harris, 1993: 37).

Vojska od svojih pripadnikov zahteva pogoste ločitve od družine (Rohall in drugi, 1999). Najbolj pogosti pojavi, s katerimi se ob ločitvi soočajo partnerji in njihovi otroci, so osamljenost, jeza, depresija, problemi z otroki, fizična bolezen, izguba družbene vloge v skupnosti, pojavijo se napetosti v odnosu s partnerjem, vedenjske in čustvene težave pri otrocih, finančne težave (Segal, 1986: 20; Wood in drugi, 1995: 218, Rosen in Durand, 2000: 57). Podobne čustvene težave se lahko pojavijo tudi pri partnerju, ki ima občutek krivde, ker je zapustil svojo družino, ravno tako se tudi on lahko počuti osamljenega, depresivnega (Rohall in drugi, 1999). Partner, ki je ostal doma, je prisiljen prevzeti tudi vlogo odsotnega starša ter dejansko prevzeti tudi vse ostale praktične naloge, ki jih je opravljal odsotni partner.

Kadar govorimo o ločitvi od družine, je potrebno razlikovati med ločitvami v mirnodobnem času, katerih vzrok so lahko udeležba na različnih terenskih usposabljanjih, vajah, dodatnih izobraževanjih, dolžnostih v mornarici, ki se odvijajo na morju, ter ločitvami v vojnem času. Ločitev je za družino dovolj stresna že sama po sebi, kadar pa je vzrok ločitve udeležba v vojni in v bojnih akcijah, je strah pred nesrečami še dodatni vir napetosti in težav. Takrat se poleg vseh težav, ki jih prinaša ločitev, pojavi tudi skrb za partnerjevo varnost (Wood in drugi, 1995: 218; Bartone in drugi, 1993: 133). Poleg tega družine občutijo višjo stopnjo stresa, ko vojaško operacijo, v kateri sodeluje njihov družinski član, same zaznavajo kot nelegitimno (Rohall in drugi, 1999), oz. se z njo ne strinjajo (podobno glej Applewhite in Segal, 1993: 99; Bartone in drugi, 1993: 133).

Raziskava, ki so jo izpeljali Burrell in drugi (2006), je pokazala, da ima izmed vseh štirih značilnosti življenja vojaških družin, kot jih je identificirala M. Segal (glej 1986), ravno ločitev največji vpliv na partnerja, ki ostane doma. Zanimivo pri tem je, da ima število oz. pogostost ločitev manjši vpliv kot že sama ločitev. Torej ni pomembno, kolikokrat je partner odsoten zara-

di vojaške naloge, ampak je pomembno že samo dejstvo, da je odsoten (glej Burrell in drugi, 2006: 53). Bistvena razlika je tudi med tem, ali je partner zaradi vojaške službe odsoten npr. trikrat v enem letu ali pa trikrat v petih letih. Družine se pogostim ločitvam v večini primerov dobro prilagodijo in se v bistvu navadijo na takšen način življenja. Še najbolj hudo je, ko se to zgodi prvič (Rohall in drugi, 1999). Prilagodljivost družine se zmanjšuje pri več zaporednih ločitvah. »Čeprav se ljudje takšnemu načinu življenja lahko prilagodijo, pa ga v končni fazi lahko začnejo sovražiti« (Rohall in drugi, 1999).

Stresni dejavniki v življenju vojaških družin

Stresnih dejavnikov v življenju vojaških družin je kar nekaj: pogoste selitve, možnost razmestitve v življenjsko nevarno okolje, pogosta obdobja ločitve od družine, geografska izolacija, nizki prihodki, nižja starost v primerjavi s civilno populacijo, nevarnost smrti odsotnega družinskega člana (Hunter v Black, 1993: 273). Vojaška družina se lahko primerno sooči z vsakim izmed posameznih stresnih dejavnikov, pa vendar je pri vojaških družinah problematično to, da se ti stresni dejavniki pojavljajo skupaj (Black, 1993: 273). Torej gre v bistvu za kopičenje stresnih dejavnikov, kar samo še okrepi njihov učinek. Zanimivo je, da se vojaške družine pri prilagajanju ločitvam dejansko soočajo z večjim številom težav v primerjavi s civilnimi družinami, ki ravno tako preživljajo podobne periodične ločitve od svojih bližnjih (Boss, McCubbin in Lester v Black, 1993: 274). Milgram in K. Bar (1993: 21–39) sta identificirala obstoj treh različnih tipov stresa oz. skrbi, s katerimi se soočajo soproge v času moževe odsotnosti. To so (1) alocentrična zaskrbljenost glede fizičnega in psihičnega stanja moža, (2) egocentrična zaskrbljenost, kako bo sama preživela brez moževe navzočnosti, (3) egocentrična zaskrbljenost, da bo poleg lastnih obveznosti v obdobju moževe odsotnosti morala skrbeti tudi za moževe obveznosti.

Najbolj kritičen čas oz. obdobje v življenju vojaških družin, kot so potrdile tudi številne že omenjene raziskave, je obdobje dalj časa trajajoče odsotnosti enega izmed družinskih članov zaradi vojaške naloge. Takrat se stresni dejavniki samo še bolj intenzivirajo. Čustvena stanja, kot so osamljenost, jeza in depresija, stresne dejavnike samo še okrepijo. Poleg psihičnih težav pa se lahko pojavijo tudi fizične težave, kot so glavoboli, spremembe v menstrualnem ciklusu pri ženskah, pridobivanje oz. izguba telesne teže, težave s spanjem (Wood in drugi, 1995: 218). »Ti stresni dejavniki dodatno obremenijo vojaške družine, izmed katerih se mnoge že same soočajo s stresnimi razmerami, kot so nedavne selitve, pričakovano rojstvo ali nezaposlenost partnerja in posledično finančne težave« (Wood in drugi, 218).

Stresni dejavniki, s katerimi se družina pripadnika sooča v času njegove odsotnosti, se medsebojno razlikujejo glede na to, v katerem obdobju loči-

tve se pojavljajo (podobno tudi Tomforde, 2005). Partner, ki je ostal doma, se tik po odhodu drugega partnerja na vojaško nalogo sooča z drugačnimi težavami in stresom, npr. pet mesecev po odhodu ali pa tik po njegovi vrnitvi. Tako Ford in drugi (glej 1993: 77–80) identificirajo štiri glavne skupine stresnih dejavnikov: predmobilizacijski stresni dejavniki, aktivacijski in mobilizacijski stresni dejavniki, stresni dejavniki po odhodu in ob razmestitvi ter stresni dejavniki ob vnovični prilagoditvi. Tomforde (2005: 2) razlikuje stresne dejavnike, s katerimi se soočajo družine v obdobju ločitve ravno tako glede na štiri faze, ki se pa nekoliko razlikujejo od Fordovih: pred odhodom, v zgodnjem času trajanja misije, v kasnejšem času trajanja misije in po končani misiji. »Za vsako posamezno fazo je značilen tako časovni okvir kot specifični čustveni izzivi, s katerimi se morajo soočiti družinski člani« (Pin-cus in drugi, 2004).

Skrb za vojaške družine s strani vojaške organizacije

Življenje samega pripadnika oboroženih sil in njegovih družinskih članov zna biti glede na vse zahteve in pričakovanja vojaške organizacije do njih precej zahtevno. Poleg strategij soočanja, ki so jih razvile same družine, so se kot zelo koristni pri pomoči vojaškim družinam pokazali razpoložljivi sistemi socialne in organizacijske podpore (Segal in Harris, 1993). »Sposobnost družine, da se prilagodi vojaškemu načinu življenja, je povezana s stopnjo, do katere vojaška organizacija zagotavlja formalno in neformalno podporo družinam« (Segal in Harris, 1993: 35). Bourg in M. Segal sta ugotovila, da ima organizacijska podpora družinam pozitivne neposredne učinke na emocionalno zvestobo vojakov in njihovih partnerjev vojaški organizaciji. Posredni učinek je mogoče videti v zmanjšanju konflikta med delom in družino (Bourg in Segal, 1999: 635). Raziskave (glej Segal in Harris, 1993: 41) so tudi pokazale, da dobro oblikovan sistem družinske podpore pri družinah spodbuja »pozitivne odzive soočanja s stresnimi situacijami, minimizira psihološke težave pri materah in otrocih ter maksimizira vojakovo pripravljenost in kohezijo na bojnem območju« (Segal in Harris, 1993: 41). Družina pripadnika oboroženih sil se skozi svoje življenje lahko znajde v različnih stresnih situacijah, na katere se vsaka družina različno odzove. Ravno iskanje družbene podpore v ožjem in v širšem okolju je eden od načinov soočanja s stresom in težavami vsakodnevnega vojaškega življenja. Nekatere družine imajo svojo socialno mrežo tako razvejano, da institucionalne podpore niti ne potrebujejo. Na drugi strani pa so družine, ki se v stresnih situacijah nimajo na koga obrniti in bi jim morala pomagati vojaška organizacija.

Kot odgovor na priznavanje problemov vojaških družin ter na neposredne pritiske različnih civilnih organizacij so oborožene sile razvile različne družinske podporne programe. Pri tem moramo opozoriti, da se oborožene

sile različnih držav medsebojno razlikujejo tako glede obdobja, ko so začele razvijati programe družinske skrbi, kot tudi glede količine institucionalne pozornosti, ki so jo začele in ki jo trenutno posvečajo družinam svojih pripadnikov. Tako so bile ameriške vojaške družine uradne institucionalne pozornosti ameriških oboroženih sil prvič deležne v šestdesetih letih dvajsetega stoletja, medtem ko so se v nekaterih evropskih oboroženih silah začeli ukvarjati s problematiko vojaških družin šele v devetdesetih letih dvajsetega stoletja.

Potrebno je poudariti, da je skrb za vojaške družine ameriških pehotnih oboroženih sil institucionalizirana v posebnem poveljstvu za družino, moralo, blaginjo in rekreacijo (*ang.* Family and Morale, Welfare, and Recreation Command), za katerega so strokovnjaki s področja vojaške sociologije in socialnega dela pripravili študijo o vojaških družinah prvič leta 1993, dopolnili pa so jo leta 2007 (Booth, M. Segal, Bell in drugi, 2007). Študija je pomembna zato, ker vsebuje vrsto raziskovalnih ugotovitev o položaju ameriških vojaških družin ter priporočil, kako okrepiti zadrževanje vojakov v vojaški službi, njihovo pripravljenost za delo ter prilagojenost vojaških družin na vojaško življenje. Dopolnjena študija tudi pokaže, da se je v štirinajstih letih veliko spremenilo tako v vojski kot v vojaških družinah.

Družine pripadnikov Slovenske vojske

Slovenske vojaške družine postajajo pomembna sestavina zakonodajnih in načrtovalnih aktivnosti šele po letu 2003, ko SV preneha s služenjem vojaškega roka in ko se izjemno poveča število poklicnih vojakov, med njimi tudi takih, ki že imajo družine. Razmišljanja o družinah vojakov so bila pogosto prepuščena samim poveljnikom enot, na institucionalni ravni pa je SV izhajala bolj iz potreb individualiziranega vojaka, zato se v političnih dokumentih pojavlja nova besedna zveza »celostna skrb za pripadnike SV«. Ta dejavnost je zakonsko opredeljena v zakonu o službi v Slovenski vojski, ki je bil sprejet leta 2007. Celostna skrb za pripadnike SV vsebuje tudi nekaj elementov skrbi za vojakovo družino, vendar ta družina ni jedro zakonske ureditve. Ker je središče te ureditve »pripadnik«, torej vojak kot posameznik, bi lahko v tem videli skrb SV, ministrstva za obrambo ter zakonodajalca, da se ne vpletajo v socialna omrežja, ki jih imajo vojaki vzpostavljena v zasebnem življenju. Kljub tej obzirnosti pa se v SV krepi potreba po organizirani obliki podpore vojaškim družinam, kar nastaja kot posledica izkušenj, ki jih vojaki prinašajo iz tujine, ter kot posledica vse večjih težav s pomanjkanjem kadra za poklicne vrste. Tudi Slovenska vojska je namreč soočena s podobnimi težavami pri pridobivanju in zadrževanju kadrov, kot jih vidimo v ozadju ameriških študij in politike skrbi za vojaško družino.

V nekaterih raziskavah, ki potekajo na ORC, smo ugotovili, da je kvantita-

tivno raziskovanje vojaških družin zelo težavno, saj veliko družin odpoveduje sodelovanje pri raziskovanju, zato je zelo težko ugotoviti, kaj te družine najbolj moti in kakšne pomoči s strani SV si želijo. Ocenjujemo, da bodo potrebne kvalitativne metode raziskovanja ob visoki stopnji sodelovanja izbranih posameznih družin, da bi prišli vsaj do temeljnih problemov teh skupnosti. Za potrebe tega besedila smo opravili pilotsko študijo med manjšim vzorcem vojaških družin, v kateri so nas zanimala predvsem stališča partneric pripadnikov SV do vojaške službe in do skrbi za družine. Zaposlili smo 14 partneric, ki so izrazile pripravljenost sodelovati v raziskavi, vendar je na koncu na vprašanja odgovorilo le 11 partneric. Partnerice so bile v vzorec izbrane tako, da se po svojih osnovnih značilnostih razlikujejo, npr. v stopnji izobrazbe, v številu in starosti otrok, v dolžini trajanja zakonskega stanu, v činu partnerja, v dolžini vojaške službe ipd. V vzorec sta bili vključeni tudi dve respondentki, ki sta zaposleni v SV, s tem da je partner prve zaposlen v civilnem sektorju, partner druge pa je ravno tako zaposlen v SV.

Vse respondentke, razen ene⁴, so doživele večmesečno ločitev od partnerja zaradi njegove udeležbe na misiji ali zaradi njegovega večmesečnega usposabljanja ali izobraževanja v tujini. Partnerji treh respondentk so se v trenutku izvajanja raziskave nahajali v mirovni misiji na Kosovu, za vse tri pripadnike SV je bila to prva udeležba v neki misiji. Ena izmed partneric je na vprašanje glede udeležbe njenega partnerja na misiji odgovorila, da na misiji še ni bil in da »upa, da nikoli ne bo šel. Sicer pa je že tečaj⁵ v Vipavi podobno kot misija« (respondentka v raziskavi), kar pomeni, da niti ni tako zelo pomemben razlog, zakaj je partner odsoten dalj časa, ampak zadostuje že dejstvo, da ga ni – bodisi zaradi misije, dela na terenu, usposabljanja, dodatnega izobraževanja bodisi zaradi česa drugega.

Respondentke kot glavne slabosti službe v SV navajajo predvsem nizko plačo in pogodbe za določeni čas, ki onemogočajo reševanje stanovanjske problematike, saj najemanje dolgoročnih stanovanjskih kreditov zaradi tega ni mogoče. Večinoma so mnenja, da so vojaki neprimerno plačani za delo, ki ga opravljajo, in da je plačilo za terensko delo in s tem 24-urno odsotnost od doma nepravilno. Partnerji nekaterih respondentk se vsak dan na delo vozijo iz oddaljenih krajev, zaradi česar družina zelo trpi. Med slabosti službe v SV štejejo tudi udeležbo na misijah, večdnevna in mesečna usposabljanja, terensko delo, slabe odnose med zaposlenimi, nedorečenost sistema napredovanja, saj naj bi v SV veljalo, da je mogoče napredovati samo prek zvez in poznanstev. Respondentke pa ne motijo samo notranje – organizacijske težave SV, za katere izvejo praviloma v pogovoru s svojim partnerjem, ampak tudi bolj »zunanje«, saj po mnenju nekaterih delo v SV ne uživa nobenega ugleda v slovenski družbi.

⁴ Respondentka, ki je sama zaposlena v SV in na misiji še ni bila.

⁵ Temeljno strokovno vojaško usposabljanje, ki traja tri mesece.

Najpomembnejši vir stresa za družine pripadnikov SV so večmesečne ločitve zaradi misije ali usposabljanja in s tem povezano dejstvo, da udeležba na misiji ni več prostovoljna, ter nevarnost poškodb in smrti. Delovna klima v SV je po mnenju nekaterih respondentk slaba, kar pri vojaki povzroča nezadovoljstvo; zaradi tega posredno obremenjujejo tudi svoje partnerice in družine. Večino zelo moti slaba organizacija dela ter slaba obveščenost načrtovanih aktivnostih enote partnerja v prihodnje.

Kljub številnim slabostim, ki jih respondentke vidijo v povezavi s službo v SV, pa jih večina meni, da zaradi službe partnerja v SV njihova družina ne trpi. Pri nekaterih je ravno obratno: ena respondentka poudarja, da jim delovni čas v SV izredno ustreza, saj omogoča partnerju, da otroka pobere iz varstva dokaj zgodaj popoldan.

Zanimivo je, da podobne ugotovitve potrjuje tudi raziskava o vojaških družinah v Sloveniji, ki jo je leta 2005 izpeljal Inštitut za medicinske študije ZRC SAZU z naslovom »Usklajevanje zahtev družine in dela v vojaškem poklicu⁶« kot sestavni del projekta »Človeški dejavnik v vojaškem sistemu«. Pokazalo se je, da vojaki nekoliko lažje usklajujejo delovne in družinske obveznosti kot pa splošna populacija (Černič Istenič in Knežević Hočevar, 2006: 228).

Z usklajevanjem delovnih in družinskih obveznosti v SV – gledano s stališča samih pripadnikov – so se ukvarjale tudi nekatere druge raziskave (glej Jelušič in drugi, 2005). Pripadniki SV večinoma ne zaznavajo negativnih učinkov službe v SV na njihovo družinsko življenje, večinoma vse te »negativne« lastnosti vojaške službe (stres, pomanjkanje časa) sprejemajo kot nujne značilnosti vojaškega poklica. Menijo, da jih družinske obveznosti ne ovirajo pri opravljanju službenih obveznosti ali pa si tega vsaj ne želijo priznati. Pri tem je treba opozoriti, da se »stres kot obremenitev na posameznika bistveno poveča v času trajanja misije in da se v tem primeru te obremenitve kažejo kot večje breme pri opravljanju družinskih obveznosti« (Jelušič in drugi, 2005). To dejstvo je mogoče pojasniti s fizično ločitvijo. V primeru, da v času misije nastopijo še dodatne negotovosti in problemi, lahko postane vpliv službe na družinsko življenje še pomembnejši negativni faktor (ibid.).

⁶ Temeljna hipoteza raziskave je bila, da je odnos zaposlenih v SV do svoje delovne organizacije pomembno povezan z odnosom SV do njihovega družinskega in zasebnega življenja. Zaradi primerljivosti rezultatov so bili v vzorec, poleg zaposlenih v SV, vključeni tudi civilisti, ki niso zaposleni v SV. Tako je »prvi« vzorec obsegal 195 posameznikov zaposlenih v SV oz. je v SV zaposlen eden izmed članov njihovega gospodinjstva, ta vzorec so raziskovalci poimenovali »vojaška skupina«. »Drugi« vzorec je obsegal ravno tako 195 oseb, ki niso zaposleni v SV, ravno tako v SV ni zaposlen niti en pripadnik njihovega gospodinjstva. Zaposleni v SV so bili nagovorjeni za privolitev k sodelovanju v raziskavi enako kot splošna populacija, kar pomeni, da niso bili posebej opozorjeni, da so bili izbrani v vzorec, ker je eden izmed članov gospodinjstva zaposlen v SV. Za vojaško skupino vzorca je bila značilna zelo nizka stopnja odzivnosti – 13,5 % (Černič Istenič in Knežević Hočevar, 2006: 234). Ne samo nizka stopnja odzivnosti, ampak tudi rezultati raziskave so pokazali, da so vojaki dokaj zaprta družbena skupina, ki si prijatelje išče pretežno med sodelavci (ibid.).

Očitno na zmožnost oz. nezmožnost opravljanja družinskih obveznosti partnerjev, zaposlenih v SV, močno vpliva tudi razumevanje oz. nerazumevanje nadrejenih. Ena respondentka toži, da prošnja, ali partner lahko dobi dopust, da odpelje lastnega otroka k zdravniku, ne bi smelo biti odvisno samo od ene osebe, v tem primeru od njegovega prvega neposredno nadrejenega. Respondentke nimajo občutka, da bi SV kaj posebej spodbujala ali kaj posebej ovirala družinsko življenje svojih pripadnikov. »To je pač služba kot vsaka druga,« pravijo in so pri tem videti sprijaznjene z dejstvom, da sta služba in družina dva ločena svetova.

Na osnovi odgovorov respondentk lahko sklepamo, da ni mogoče trditi, da na primeru SV obstaja konflikt iz dela v smeri družine. Vsekakor obstajajo izjeme, vendar na splošno ali pa vsaj na deklarirani ravni zaposlitev v SV ni takšna vrsta zaposlitve, zaradi katere bi družine pripadnikov trpele. Pri tem je treba upoštevati, da se mnenja glede potencialnega konflikta iz dela v smeri družine bistveno spremenijo v času večmesečne odsotnosti partnerja zaradi vojaške naloge. Takrat partnerji že zaradi fizične odsotnosti ne morejo opravljati družinskih obveznosti. Respondentka, katere partner je bil v času raziskave na misiji na Kosovu, je odgovorila: »Zdaj živim kot mati samohranilka ... In tako me obravnava tudi moja bližnja okolica.«

Zanimivo je, da so respondentke večinoma – kljub številnim pripombam nad partnerjevo službo v SV – na splošno zadovoljne z vojaškim načinom življenja. Dve respondentki pa se ob tem sprašujeta, kaj naj bi vojaški način življenja sploh bil. »V Sloveniji ni vojaškega načina življenja,« pravi ena od respondentk in nadaljuje: »Naša družina živi v urbanem okolju sredi Ljubljane – kako naj bi potem živeli vojaško življenje?!« To pomeni, da si vojaško življenje predstavljajo v duhu ameriških vojaških baz, na katerih živijo tudi družine, ne pa sredi urbanega sveta, obdane z običajnimi družinami. Večina respondentk je mnenja, da njihova družina zaradi dejstva, da je partner zaposlen v SV, ni nič posebnega v primerjavi z drugimi »civilnimi« družinami. Ena respondentka je izjavila, da – če že so nekaj posebnega – potem so to v slabem pomenu besede. Vse respondentke, razen častnice, ki je sama zaposlena v SV, se nikakor ne identificirajo s SV. Ravno tako jih njihovo ožje okolje ne zaznava kot vojaške soproge, saj praviloma, razen najbližji prijatelji in sorodniki, niti ne vedo, da je partner zaposlen v SV in kaj dela. »Pa tudi to, da nekdo dela v vojski ni nekaj častnega, prej sramotnega. To ni več poklic, ki bil spoštovan v družbi,« pravi respondentka. Druga respondentka pa ocenjuje, da jo njeno ožje okolje sprejema kot vojaško soprogo predvsem takrat, ko je partner odsoten, in to v negativnem smislu. Tretji respondentki pa že sam naziv »vojaška soproga« zveni manjvredno.

Ugotavljamo, da se stališča respondentk glede zadovoljstva s partnerjevo službo v SV in zadovoljstva z vojaškim načinom življenja med seboj razlikujejo glede na starost oz. »vojaški staž« respondentk. Tiste respondentke, kate-

rih partnerji so v SV zaposleni že dalj časa, izražajo višjo stopnjo zadovoljstva, medtem ko so najmanj zadovoljne respondentke, katerih partner je v SV zaposlen manj časa, npr. dve leti. To je nedvomno mogoče razložiti tudi s trajanjem razmerja in s starostjo otrok. Mlada mamica, ki doma skrbi za dva majhna otroke, je vsekakor manj zadovoljna z dejstvom, da je njen partner pogosto odsoten zaradi službe, kot pa žena, katere partner je v SV že 16 let, ima polnoletne in skorajda samostojne otroke, partner pa je bil že večkrat odsoten ter je sama na to bolj navajena.

Sklep

Na koncu se lahko vprašamo, zakaj so vojaške družine oz. družine pripadnikov oboroženih sil tako pomembne, da jim je sploh potrebno posvečati posebno pozornost, bodisi v organizacijskem bodisi v raziskovalnem smislu. Pripadniki oboroženih sil so v službi države. Za njeno varnost, njene interese in njene cilje se usposabljujejo, izobražujejo in bojujejo. Država je, če hoče imeti učinkovite oborožene sile, ki niso samo »porabnik proračunskega denarja«, dolžna poskrbeti za zadovoljnega vojaka, ki bo profesionalno opravljal svoje delo, ne da bi se pri tem moral spraševati, ali bo mesečna plača dovolj za preživetje⁷ in kako bo njegova družina preživela brez njega. In eden izmed pomembnih vidikov zadovoljstva vojaka je ravno njegova družina. Raziskave so dokazale neposredni vpliv zadovoljstva družine z vojaškim načinom življenja na samo zadovoljstvo vojaka, na stopnjo njegove osebne pripravljenosti in pripravljenosti njegove enote, ter na dolžino trajanja vojaške službe. Če je sama družina nezadovoljna z vojaškim načinom življenja, bo pripadnik verjetneje začel iskati novo zaposlitev zunaj oboroženih sil. Vse oborožene sile, predvsem pa tiste, ki se soočajo s težavami pridobivanja novega kadra in s povečanimi odhodi starega kadra, bi se morale še bolj zavedati pomena družin svojih pripadnikov. Tudi pripadniki SV izkazujejo, da je družina zanje pomembna, prav tako njega podpora delu v SV. Pri tem moramo opozoriti, da je tako s strani pripadnikov SV kot s strani njihovih partneric delo v SV zaznano kot »navadna služba«, ki (za zdaj) ne povzroča konflikta iz službe v smeri družine, kar se lahko bistveno spremeni v obdobju večmesečne odsotnosti, ko tudi delo v SV dobi značilnosti »prave vojaške službe«. Partnerice potrjujejo že znano iz drugih tujih raziskav, da je najbolj stresno obdobje v življenju vojaških družin obdobje večmesečne ločitve zaradi udeležbe na misiji ali drugi vojaški nalogi.

Na osnovi tega lahko rečemo, da nezadovoljen vojak in njegova družina nista v interesu oboroženih sil. Pa če tudi odmislimo dokazani neposredni

⁷ Takšne radikalne misli so v slovenski družbi blagostanja morda neprimerne, ne smemo pa pozabiti, da bogate države, to je ZDA, širijo vesti o socialnih težavah pripadnikov oboroženih sil, ki so vse pogostejše prejemniki socialne ali humanitarne pomoči.

vpliv družine na vojaka, morajo oborožene sile zagotoviti, da na bojišče pošljejo vojaka, ki ne bo obremenjen z domačimi težavami in posledično tudi manj učinkovit ter pozoren pri opravljanju svoje temeljne naloge na terenu. Vsak vojak, ki ni stoddotno s svojimi mislimi pri svoji nalogi na bojišču, je nevaren tako za sebe kot za svojo okolico. Če je vojak prepričan, da je doma vse pod nadzorom ter da je njegovi družini v primeru nuje zagotovljena določena oblika organizacijske podpore, potem bo tudi on bolje opravil svoje delo. Tudi sami pripadniki SV opozarjajo na to dejstvo. Zaradi vsega naštetega so oborožene sile dolžne poskrbeti tudi za družine svojih pripadnikov. In zaradi tega so tudi same vojaške družine pomembne.

LITERATURA

- Albano, Sondra (1994): »Military Recognition of Family Concerns: Revolutionary War To 1993«. V *Armed Forces and Society*, Vol. 20, No. 2, str. 283–302.
- Alt, Sowers Betty, in Bonnie Stone Domrose (1991): *Campfollowing: A History of Military Wife*. New York: PRARGER Westport, Connecticut, London.
- Applewhite, W. Larry, in David R. Segal (1990): »Telephone Use by Peacekeeping Troops in the Sinai«. V *Armed Forces and Society*, Fall 1990, Vol. 17, No. 1, 117–126.
- Bartone, V. Jocelyn, Jesse J. Harris, David R. Segal in Mady W. Segal (1993): »Paratroopers' Wives«. V Segal, David R. in Mady W. Segal (ur.): *Peacekeepers And Their Wives: American Participation In The Multinational Force And Observers*. Greenwood Press, Westport, Connecticut. 129–139.
- Black, William G. Jr (1993): *Military-Induced Family Separation: A Stress Reduction Intervention*. V *Social Work*, May 1993, Vol. 38, No. 3, str. 273–280.
- Booth, Bradfor, Wechsler Segal, Mady, Bell, D. Bruce in drugi (2007). *What We Know About Army Families: 2007 Update*. ICF International, Family and Morale, Welfare and Recreation Command, U.S. Army.
- Bourg, Chris, in Mady W. Segal (1999): »The Impact of Military Supportive Policies and Practicess on Organizational Commitment to the Army«. V *Armed Forces and Society*, Vol 24, No. 4, Summer 1999, str. 633–652.
- Bowen, L. Gary (1989): »Satisfaction With Family Life in the Military«. V *Armed Forces and Society*, Summer 1989, Vol. 15 No. 4, 571–592.
- Burell, Lolita, Gary A. Adams, Doris Briley Durand in Carl Andrew Castro (2006): »The Impact of Military Lifestyle Demands on Well-Being, Army, and Family Outcomes«. V *Armed Forces and Society*, Vol. 33, No. 1, 43–58.
- Črnič Istenič, Majda, in Duška Knežević Hočevar (2006): »Usklajevanje dela in družine v Slovenski vojski«. V *Bilten Slovenske vojske*, December 2006, št. 4, str. 215–237.
- Dale, A. Clare (2002): »The Military and The Family: An Introduction«. V *Journal of Family History*, Vol. 27, no. 4, str. 347–351
- Dandeker, Christopher, Claire French, Catherine Birtles in S. Weesely (2006):. »Deployment Experiences of British Army Wives Before, During and After Deploy-

- ment: Satisfaction With Military Life and Use of Support Networks«. V Human Dimensions in Military Operations – Military Leaders' Strategies for Addressing Stress nad Psychological Support. Meeting Proceedings RTO-MP-HFM-134, Paper 38. Dostopno na <http://ftp.rta.nato.int/public//PubFullText/RTO/MP/RTO-MP-HFM-134/MP-HFM-134-38.pdf> (4. 4. 2007).
- Drummet, Reinkober Amy, Marilyn Coleman in Susan Cable (2003): »Military Families Under Strree: Implications for Family Life Education«. V Family Relations, 52, 3, 279–287.
- Ford, D. Julian, David Shaw, Shirley Sennhauser, David Greaves, Barbara Thacker, Patricia Chandler, Lawrence Schwartz in Valerie McClain (1993): »Psychosocial Debriefing After Operation Desert Storm: Marital and Family Assessment and Intervention«. V Journal of Social Issues, 1993, 49 (4), 73–102.
- French Foreign Legion: Questions: What are the specific constraints of this elite force?, <http://www.br-legion.com/ang/index.html>, 19. april 2004.
- Jelušič, Ljubica, Vinko Vegič, Maja Garb in Vladimir Prebilič (2005): Raziskovalni projekt »Slovenska vojska v mirovni operacijah – družboslovna analiza dejavnikov vpliva na mirovno delovanje SV«.
- Jensen, S. Peter, David Martin in Henry Watanabe (1996): »Children's Response to Parental Separation During Operation Desert Storm«. V Journal of American Academy of Child and Adolescent Psychiatry, vol. 35, 433–41.
- Jogan, Maca (2001): Sekszim v vsakdanjem življenju. FDV, Ljubljana.
- Marriott, Barbara (1993): »The Social Networks of Naval Officers' Wives: Their Composition and Function«. V Weinstein, Laurie in Christie C. White (ur.): Wives and Warriors. Bergin & Garvey, Westport, Connecticut, London. 18–32.
- Martin, A. James, in Peggy McClure (2000): »Today's Active Duty Military Family: The Evolving Challenges of Military Family Life«. V Martin, A. James, Leora N. Rosen in Linette R. Sparacino (ur.): The Military Family: A Practice Guide for Human Service Providers. Preager Publishers. 3–25.
- Phang, Elise Sara (2002): The Families Of Roman Soldiers (First and Second Centuries A.D.): Culture, Law and Practice. V Journal of family History, Vol. 27, No. 4, 352–373.
- Pincus, H. Simon, Robert House, Joseph Christenson in Lawrence E. Adler (2004): The Emotional Cycle of Deployment, A Military Family Perspective. Dostopno na: <http://www.hooah4health.com/deployment/familymatters/emotionalcycle.htm> (30. 3. 2007).
- Pittman, F. Joe, in Orthner Dennis K. (1988): »Predictors of Spousal Support for the Work Commitment of Husbands«. V Journal of Marriage and Family, 50, 417–427.
- Rohall, David E., Mady W. Segal in David R. Segal (1999): »Examining the Importance of Organizational Supports on Family Adjustment to Army Life in a Period of Increasing Separation«. V Journal of Political and Military Sociology, 27, 1.
- Rosen, Leora N., in Doris B. Durand (1995): »The Family Factor and Retention Among Married Soldiers Deployed in Operation Desert Storm«. V : Military Psychology, Vol. 7, No. 4, str. 221–235.
- Segal, Mady W. (1986): »The Military and The Family as Greedy Institutions«. V: Armed Forces and Society. Fall 1986, Vol. 13, No. 1, str. 9–38.

- Segal, Mady W., in Jese J. Harris (1993): *What We Know About Army Families?*, U.S. Army Reserach Institute for the Behavioral and Social Sciences. Alexandria, Virginia.
- Segal, David R., in Mady W. Segal (2003): »Implications for Military Families of Changes in the Armed Forces of the United States«. V: Caforio, Guiseppe (ur.): *Handbook Of The Sociology Of The Military*. Kluwer Academic/Plenum Publishers, New York, Boston, Dordrecht, London, Moscow. str. 225-233; 2007
- Schneider, J. Robert, in James A. Martin (1994): »Military Families and Combat Readiness«. V Zajtchuk, Russ (ur.): *Military Psychiatry: Preparing in Peace for War*. Office of the Surgeon General, Department of the Army, USA. 19-30.
- Stergar, Rok (1998): *Ljubljanski častniški zbor med prelomoma stoletja in prvo svetovno vojno*. V *Zgodovinski časopis*, let. 52, št. 3, 359-392, let. 52, št. 4, 511-539.
- Tomforde, Maren (2005): »The Emotional Cycle of Deployment«. Predstavljeno na *Inter-University Seminar on Armed Forces and Society, 45th Anniversary Biennial International Conference*, Chicago, ZDA, 21.-23. oktober 2005.
- Weinstein, Laurie, in Helen Mederer (1997): »Blue Navy Blues: Submarine Officers and the TwoPerson Career«. V Weinstein, Laurie in Christie C. White(ur.): *Wives and Warriors*. Bergin & Garvey, Westport, Connecticut, London. 5-17.
- Wood, Suzanne, Jacquelyn Scarville in Katherine S. Gravino: (1995): »Waiting Wives: Separation And Reunion Among Army Wives«. V: *Armed Forces and Society*, Vol. 21, No. 2, str. 217-236.